

ұжымдық тәрбиені құптаған. Ал ұжымдық тәрбиеге ғылыми педагогика да ерекше мән берген.

Этнопедагогика – (гр. *Ethnos* – халық, *pedagogike* – бала тәрбиесі туралы ғылым) педагогика ғылымының саласы. Оның қарастыратындары: нақты халық (ұлттық педагогика) үшін дәстүрлі тәрбие және оқыту түрлері, әдісі, міндеті, тапсырма және мақсаттарын зерттеу; әр түрлі халықтарға тән тәрбиемен оқудың салыстырмалы спецификасының зерттеуі; сол немерсе басқа этникалық қоғамның өкілдерін оқытумен тәрбиелеудегі ұлттық психологияның әсерінің анализі; оқыту әсерімен педагогикалықтың жүзеге асырылуы және ұйымдастырылуы дағы бұл процестің заңдылықтарының есебі [5].

Қорытындылай келе, халық педагогикасы ғылыми педагогиканың ережелері мен заңдылықтарының қалыптасуына бастау алған.

Әдебиеттер тізімі

Қоянбаев Ж.К. Педагогика / Алматы, – 2001.

Әбілова З.Ә. Этнопедагогика / Алматы, – 1997.

Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы / Алматы, – 2000.

Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі / Алматы, – 1995

Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / Павлодар: ЭКО ҒӨФ. – 2006. – 482 б

ХАМЗИНА, К.Б.,

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА В НАЦИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматриваются образцы обычаев, традиций, обычаев и нравов в национальной воспитательной деятельности от рождения до конца жизни. Отмечается, что народная педагогика берет свое начало с формирования положений и закономерностей научной педагогики.

Ключевые слова: этнопедагогика, обучение, образование, обычаи, традиции, воспитание.

КНАМЗИНА, К.В.,

FOLK PEDAGOGY IN NATIONAL EDUCATION

The article examines the samples of traditions, customs and mores in the national educational activity from birth to the end of life. It is noted that folk pedagogy originates from the formation of the provisions and laws of scientific pedagogy

Key words: ethnopedagogy, training, education, customs, traditions, upbringing.

ӘОЖ 82.0 (574)

Оспанұлы, С.,

филология ғылымдарының

кандидаты, профессор

Мырзағалиева, К.,

филология ғылымдарының кандидаты,

Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының

Қауымдастырылған профессоры

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,

Қостанай, Қазақстан

ШОҚАН ЖӘНЕ САЛ-СЕРІЛЕР МЕН КҮЙШІЛЕР

Түйін

«Шоқанның таланты телегей-теңіз, оның ғалымдық өрістері ұлан-байтақ биіктерге серпіліп жатады» [1,6 б.], – деп Ғабит Мүсірепов айтқандай, Ш.Уәлиханов жан-жақты, талант иесі. Ол – әдебиетші, әдебиеттанушы, тарихшы, географ, суретші, музыка-танушы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, шығыстанушы, өнертанушы.

Ғалым қазақтың аңыз-әңгімелерінде Абылайдың айырықша қасиеті бар киелі керемет құдірет иесі болып саналғанын, Абылай дәуірі қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры екендігін, оның жорықтарға және батырлардың көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр-дастандардың арқауына айналғанын баяндай келіп, домбыра мен қобызда орындалатын күйлер Абылай заманында дүниеге көбірек келгенін айтады. «Көбі сол кезеңді сипаттайды, – деп жазады ол. – Халық күйі «Шаңды жорық» жасудан беті қайтып көрмеген жүрек жұтқан батыр Баян опат болған шабуыл кезінде шығарылған. Ал «Қоржын қақпай» Еділ қалмақтарына қарсы қысқы күн бойы ашығып, олжаға қолы әрең жетеді. Бұл күйлердің бәрі күні осы уақытқа дейін Абылай ұрпақтарына сонау бір даңқты кезеңдерді елестетеді» [2, 111 б.].

Хан Абылайдың дәулескер күйші, «Сары бура», «Жетім торы», «Дүние қалды», «Майда жал», «Қара жорға» сияқты күйлері болғаны белгілі. Шоқан қазасын әкесі Шыңғысқа атақты күйшілер Қанқожа мен Тулақтың күймен жеткізуі де бұл әулеттің музыка тілін жақсы түсініп, бағалай білгенін аңғартады. Мақалада Шоқанның отбасы, туған-туыстары өнерге құштар екендігі, сал-серілермен, күйшілермен аралас-құраластығы айтылып, оны тереңірек зерттей түсу үшін қандай еңбектерді оқу керектігі де көрсетіледі.

Кілт сөздер: ауыз әдебиеті, Манас, күй, домбыра, қобыз, күйші, қобызшы, ақын, сал-серілер.

1. Кіріспе

Шоқанның туып-өскен ортасы, айналасы, әнші, күйші, домбырашылар мен сал-серілерге толы болатын. Арғы атасы Абылай дәулескер күйші, өз әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы қазақ ауыз әдебиетін жинаушыларға жағдай жасап, көмек қолын созған адам. Жақын туыс ағасы Ханқожа шебер сыбызғышы, қобызшы еді. Оның сыбызғыда тартқан «Балбырауын сазы, «Тарғыл бұқа» күйлерін әкесі де, Шоқанның өзі де құмартып тыңдаған. «Сол кездегі атақты суырып салма ақындар – Шөже, Тоқжан, Арыстанбай, әйел ақын Ажар, Шал ақынның әулеті Соқыр жырау, атақты сыбызғышы Құрымбай тағы басқалары Шыңғыс Уәлиевтің аулына жиі-жиі баратын болған» [3, 42 б.].

Хан Абылайдың дәулескер күйші, «Сары бура», «Жетім торы», «Дүние қалды», «Майда жол», «Қара жорға» сияқты күйлері болған. Сол сияқты Сырымбетке жақын Теренкөл маңын мекендеген айтулы қобызшы Төлекұлы Төлепберген күйлерін де Шоқан ұйып тыңдаған. Төлепберген қыл қобызда ғана емес, сыбызғыны да жақсы ойнаған. Әкелі-балалы қос өнерпаз Теренкөлдің жағасында отырып қобыз, сыбызғымен күй тартқанда, оның даусы Сырымбет тауына дейін естіледі екен.

Шоқан Омбыдағы кадет корпусында оқып жүрген кезінің өзінде ауыз әдебиеті үлгілерін жинай бастағаны, 1860 жылы Шөже Қаржаубайұлының (1805-1895) аузынан халық эпосы «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» ең бір таңдаулы нұсқасын, Нарымбай жыршыдан «Орақ батыр», Арыстанбай жыраудан «Ер Көкше – Ер Қосай» жырларын, қырғыз жыршыларынан «Манас» жырының нұсқаларын жазып алғаны да белгілі. Шоқан мен Радловтан бұрын «Манас» жыры Еуропа әдебиетінде мүлде белгісіз болатын. Осыдан-ақ ауыз әдебиетін жинаудағы Шоқан қызметінің шоқтығы биік екенін аңғару қиын емес.

Шоқан күйші Тәттімбет Қазанғапұлымен (1815-1860), Ақмолла (1831-1895), Біржан сал Қожағұлұлымен (1834-1897) және Жаяу Мұса Байжанұлымен (1838-1929), Ақан сері Қорамсаұлымен (1843-1913) де аралас-құралас болған. Алайда олармен қандай қарым-қатынаста болды, ол жағы Шоқан шығармаларында, зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде айтыла бермейді. Кей-кейде ғана сөз арасында аты-жөндері, таныс болғандары ғана көрсетіледі.

Тәттімбет Қазанғапұлы Қарағанды облысының Егіндібұлақ ауданына қарасты Дастар тауы етегінде дүниеге келген. Азан шақырып қойған шын аты – Тәттімұхамбет. Жеңгелері «Тәтті қайным», «Тәттімбет» деп жүріп, ақырында Тәттімбет аталып кетеді.

«Манас» жырымен де Шоқан кадет корпусында оқып жүрген кезінде танысады. Оған себеп, кадет корпусының оқытушысы Н.Ф. Костелецкий 1840 жылдардан қазақ пен қырғыз халқының ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерін оқушыларына лекциясында айтады. Ал оның өзі ауыз әдебиетін жинамаған, жинауға уақыты да болмаған. Ол бұл екі халықтың ауыз әдебиеті үлгілерін тілмаштар мен офицерлер, оқушы шәкірттері арқылы іздестіріп, алдырады. Ол жайында Әлкей Марғұлан «Шоқан және «Манас» деген еңбегінде Омбы мектептерінде оқыған қазақ шәкірттерінен қазақ әдебиеті үлгілерін көбірек жинап бергендер – Шоқан Уәлиханов, Халиолла Өскенбаев, Мұстафа Бүркітбаев, Садуақас Анаев екенін айтып, алайда олардың жиғандарын Н.Ф. Костелецкий тек лекцияларында қолданғаны болмаса, ғылыми тәртіпке түсіріп, бастыруды ойламағанын айтады [4,105 б.].

Күйші Арқадағы Нұрбике-Шаншар болысының билеушісі, биі де болған. (1842-1854). Кешегі кеңес заманында болыс, би, аға сұлтандарды тек жаман жағынан көрсетіп, қара күйе жағу қалыптасқан еді. Ал олардың арасында ел қамын ойлап, ел тұрмысын жақсартуды мақсат еткендері аз емес. Солардың бірі – Тәттімбет. Ол күйімен де, ісімен де, басқа өнерлерімен де дараланып, өзіндік қолтаңбасын қалдырып, өз алдына бір мектеп қалыптастырған айтулы тұлға.

2. Материалдар мен әдістер

Ауыл балаларын Омбыда оқыту жайын ойластырып, оны алғаш қолға алғандардың бірі де Тәттімбет. Шоқанмен кездесер алдында ол тағы да ауылды аралап, өз болысынан қалада орыс мектебіне жіберілетін балалардың санын толтырып, тізімін жазып жүрген еді. Сол шаруасын бітіріп, тізімді жеткізу үшін Қарқаралыға бармақ болатын. Бекет жолы жақтан күйме көрінеді. «Бұл кімдер болды екен, – деп ойлап, оларға көз тіккен Тәттімбет орнына тұрған кезде қарсы алушылар «Баянауылдан құдалар келді» десті.

Қарсы алушылардың «Құдалар келді» дейтін себебі – Тәттімбеттің бірінші әйелі Ақбөпеден туған ұлы Мұсатай Мұсаның Шәмшия (Шәмшия-Бану) атты қызына үйленген Мұсатайдың баласы Шайқы (1885-1972) кейін домбырашы болған.

«Күймеден үш адам түсті. Орыс ұлықтарына киінген Баянауылдың аға сұлтанын бірден таныды. Қасында қарапайым, егде қазақ, әскери киімді жас жігіт бар, көшірмен төртеу. Тәттімбет оларға қарсы жүрді. Мұса өзінен төрт-бес жас кіші еді. Ол да, қасындағы серіктері де жамырай сәлем берісіп, кезегімен қол алысты» [5,130-131 б.б.].

Әскери киімді жас жігіт Шыңғыстың Омбыда оқып жүрген Шоқан деген үлкен ұлы болып шығады. Екеуі алғаш осылай танысады. Шоқан Тәттімбетті сыртынан жақсы біліп, кездесуді ойлап жүреді екен. Ауылға Шоқан мен Мұсаның келуі кішігірім тойға ұласып, Тәттімбет ауылдарға хабар жібереді. Өнерлі жастар жиналады. Ойын-сауықты Бегеш деген жігіт басқарып, ән шырқалып, күй төгіледі. Шоқан естіген-білгендерін қойын дәптеріне жаза бастайды...

Тәттімбет Шоқанға қайта-қайта сынай қарап, оның түбітиек бозбаладан гөрі егде кісі сияқты ойлы қалпын, төрелер секілді тәкаппарлық мінезінің жоқтығын, жатақтармен жиі әңгімелесіп, хал-жағдайларын сұрағанын көріп, іштей сүйсінеді. Болыс болып сайланғалы күйші той-томалақтарға барып, сауық-сайран құруды сиреткен еді. Алайда Шоқан мен Мұса келгеннен кейін думаннан ауыл иесі де шет қала алмайды. Жылқыдан Бозжорғаны алдырып, қолына домбыра ұстатып Мұсатайды мінгізеді. Шоқан мен Мұсаға бұрылып: Қазір мен «Бозайғыр» дейтін күйімді тартамын. Оның ырғағына Бозжорға билейді, – деп, Тәттімбет күйін шерте жөнеледі.

Бұл күй шындығында бұл Бозжорғаға емес, басқа Бозайғырға арналған болатын. Бір жылы әкесі Қазанғап той жасайды. Оған маңайдағы адамдардың бәрі дерлік жиналып, ұлттық ойындар ойналады. Той соңында көкпар тартылады. Дала дабыр-дүбірге толған кезде талай жарысқа, көкпар тартуға қатынасқан Бозайғыр шыдамай, тыпыршып, байлаған арқанды жұлқа тартып, аспанға шапшиды. Бірақ босана алмайды. Өйткені ол аяғын ұраға тығып алып, мертліккен. Ауылдағы емшілердің бірі сынған аяғын орнына қойып, терімен орап-матап, байлап тастаған. Соған қарамай, оның дүбірге қызып, арқанды жұла тартып, шырқө-

белек айналуы Тәттімбетті таң қалдырып, ой салған. «Бозайғыр» күйінің шығу тарихы осындай еді...

Тәттімбет сол күйді тартып отыр. Бозжорға күй ырғағына сәйкес қозғалып, бірде аяқтарын сәнмен басса, бірде еркіндей елеріп, біресе оңға, біресе солға бұрылады. «Бейне баяғы Бозайғырдың қапаланып қазықты айналғаны, қасынан дүбірлетіп өтіп бара жатқан көп жылқыға «Ей, тоқтай тұрындаршы!», – деп арқырағаны секілді. Күйшінің өнеріне қонақтар да, ауылдастар да сүйсініп тұр» [3, 133 б.].

Одан әрі автор Шоқанның қос ішектен шыққан қоңыр әуеннің сиқырлы үні неше түрлі керемет тудыратынын, күй құдіреті ботасы өліп, желіні тандыр болып қалған аруананы да идіргенін жақсы білетінін, Шыңғыстың қобызды, домбыраны, сыбызғыны бірдей тартқанын, Ханқожаның да өнерлі болғанын баян етеді.

Тәттімбет қонақтармен бірге жолға шығып, оларға жер, ел, көл тарихын айтады. Шоқанға керегі де осы. Шайтанкөлді көрген кезде Мұса: «Нағыз пейіш пен жұмақ осы ғой, көрген сайын көре бергің келеді. Өзін Шайтанкөл демей Алтынкөл деп атаса қандай жарасар еді», – дейді.

Ежелгі аты Әуликөл ғой, – дейді Тәттімбет.

«Ендеше қалай өзгеріп жүр?» – деп, Шоқан таңданыс білдіреді.

Тәттімбет көлдің Шайтанкөл аталуының себебін түсіндіре әңгімелейді. Осы сияқты Қарқаралы атауына Баян сұлудың бөркінің ешқандай қатысы жоқтығын, таудың өзі қарқара киіп тұрғандай болып көрінетінін де айтады. Жол бойы Шоқанның сұрауы бойынша бірнеше аңыз әңгімелердің шығу тарихына да тоқталады. Шоқан қатты риза болып, жақсы өлең-жырды, қисса-дастандарды, ертегі-аңыздарды, тапқыр сөздерді қағазға түсіріп, оларды нағашысы арқылы жіберіп тұруды өтінеді.

Тәттімбет қонақтарын жолдағы Бекназар шебердің үйіне де апарады. Мұса шеберге бір емес, екі домбыра жасауға тапсырыс береді. Шоқан мен Тәттімбет бір-бірін қимай қоштасады. Олар ұзап бара жатқанда күйші: «Болайын деп тұрған бала екен, тек құдай тағала тіл мен көзден сақтасын», – деп күбірлейді.

«Бестөре» күйі қарқаралылық Жамантай, Құсбек, Аманқарағай дуанының аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов, баянауылдың дуанбасы Мұса Шорманов, Көкшетаудың сұлтаны Кенесары Қасымов секілді төрелерге арналған. Олардың арасында Қазанғап, Алшынбай, Құнанбай тәрізді қазақ жуандары да бар еді. Күйге олардың озбырлығы арқау болған. Тәттімбеттің өзі:

Бұл күйдің аты «Бес төре»,

Бесеуі бірдей мес төре.

Өз еліне қасқырдай

Неге болдың өш, төре», – деген сияқты кешегі Кеңес дәуірінің саясатына орай шыққан дақпыртты шындыққа балап, көркем шығармаларында, зерттеу мақалаларында айтып жүргендер аз емес.

1822 жылы «Сібір қазақтары туралы Устав» деген жаңа заң шыққаннан кейін ел арасында дау-дамай шығып, ұлықтарға арыз жазушылар көбейеді. Осыған байланысты патша Орта жүздің бес аға сұлтанына ел ішіндегі ұрыс-керісті шешу тапсырылады. Олар – Көкшетау округінен Шорманов Мұса, Ақмола округінен Жайықбаев Ыбырай, Атбасар округінен Сандыбаев Ерден еді. Олар Сарыарқа төңірегіндегі елге билік айтып, бітістіреді. «Бес төренің билігі сәтімен аяқталған соң, әр рудың білікті адамдарын шақырып, Арқаның кіндігі ғой деп Ақмолада бас қосады. Ақ үй тігіп, ақ боз аттан қан шығарып, береке-бірлікке пәтуаласады. Бұл бас қосудың ішінде Қазанғапұлы Тәттімбет те болған екен» [6,238 б.].

Сонда арқаланған Тәттімбет домбырасын теріс бұрауға салып өнегелі іске орай осы «Бес төре» күйін шығарып тартыпты. «Бес төре» дегендегі «төре» сөзі шыққан тегіне байланысты емес, қызметтеріне, лауазымдарына орай айтылған. Оқыған, тоқыған, қызметтегі кісіні қазақ «төре» деп атаған ғой. Жеңелерінің қайынысын «төре» деуі де содан шыққан. Әйтпесе, Шорманның Мұсасы – Қаржас, Жайықбайдың Ыбырайы – Қыпшақ, Өскенбайдың

Құнанбайы – Тобықты, Сандыбайдың Ердені – Найман. Оның үстіне бұлардың бәрі Тәттімбеттің сыйлас, ілік-жұрағат адамдары.

Ал, күйді шен-шекпенділерді шенеп, оларды елді қанаушы, тонаушы, озбыр санап шығарса, Тәттімбеттің өзі де, әкесі – Қазанғап та жүзбасы, би, болыс емес пе?! Жазушы Төрехан Майбас Тәттімбеттің «Қосбасар» күйі Кенесары ханның Кекілікте қолға түсіп, қазақ баласының аттан түскен кезінде рухы жаншылмасын деген ниетпен шығарған күйі екенін айтып:

Қосбасарлар солай туған,
Құран күйлер солай туған.

Қайда барарыңды білу үшін, қайдан келгеніңді білу керек. Бұл отқарудан да мықты қару – күйқару. Күйқаруымыз Қосбасарлар еді», [7] – дейді.

Т.Майбас осы мақаласында Француз Гзавье Аллездің Тәттімбет күйлерін бірнеше жылдан бері зерттеп келе жатқанын, оны жинақтап, Париж қаласында дискіге басқанын, сол дискілердің бірінде күйшінің 22 күйі барын жазады. Бірінші Николай дүниеден өткеннен кейін патша тағына мұрагер баласы Александр отырғаны белгілі. Соған орай, Омбыда Батыс Сібірге қарайтын Қазақ округтерінен Петербургке баратын делегация құрамын Шоқан Уәлиханов төрт томдық шығармалар жинағында былайша көрсетіпті:

Шыңғыс Уәлиханов – Сібір қайсақтары жөніндегі облыстық басқарманың кеңесшісі, подполковник, орысша жақсы біледі. Аққошқар Кішкентаев – Әлеке-Байдалы болысы, орысша білмейді. Тәттімбет Қазанғапов – Нұрбике-шаншар елінің елінің биі, орысша білмейді. Ыбырай Жайықбаев – Ақмола округінің аға сұлтаны, прапоршик, орысша жақсы біледі. Серкебай Малкелдин – Баянауыл округінің қайсақтар жөніндегі кеңесшісі, хорунжий, орысша білмейді. Мұса Шорманов – жүзбасы, Баянауыл округінің аға сұлтаны, орысша жақсы біледі. Бегалы Қоңыркұлжин – Ақмола округінің сұлтаны, орысша білмейді. Шөбек Байсарин – Көкшетау округі, Есенбай-Қарауыл болысының биі, орысша білмейді [8].

3. Нәтижелер мен талқылау

Шоқан Біржан салмен де Омбыда кадет корпусында оқып жүріп, елге келгенде танысады. Бұл жайында жазушы Сәуірбек Бақбергенов «Ақ боз атты ару» кітабында екеуінің құрдастай ойнап-күліп, талай-талай той, жиында бірге болып, Шоқанның Біржан әнін, өлеңін тамашалағанын айтады:

«Міне, бүгінгі кездесудің соңғы екенін бұлар да сезген жоқ. Жөкей көлінің жағасындағы ауылда Шоқан екі күн жатып, үшінші күні аттанды, – деп жазады жазушы. – Соңғы күн әнмен, ән сазымен, соның әсем ырғағына тербеле өтті. Жалғыз бұл екеуі емес, Жөкейдің жағасындағы Қожағұл ауылы бір тәулік кірпік ілмеді. Шоқан ең соңында алғаш танысқан күнгі, Біржан аузынан тұңғыш естіген әнді қайталап тыңдауға тілек айтты.

Біржан дос көңілін жықпады.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын

Адамға зияным жоқ, жүрген жанмын...

Ән қанаты көлден ұшқан аққудың сыңсуындай толқынды тілгілеп, шырқау тартты. Көтеріле берді. Баяуламай тілгілеп, шырқау тартты. Баяуламай, мамырлап, жаңа атып келе жатқан таң сәулесіне қарай сап түзеген аққулар тізбегіндей ұласып, жалғаса берді. Бұл не ғажап, неткен үн, неғылған дауыс!

Жасым бар жиырмада, жасырмаймын,

Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын.

Бұл оның бұдан он екі жыл бұрын, алғашқы айтқан әндерінің бірі екен. «Қандай ғажап, талантты адам!» – деп, Шоқан Біржан даусын, салған әнін тамсана тыңдады» [9, 11 б.].

С.Бақбергенов осы кітабында Шоқан мен Ақмолла ақынның арасындағы жолдастық қарым-қатынасты, Ақмолланың Черняев әскеріне қосылғаны, сондай-ақ Шоқанның Жаяу Мұсамен таныстығы, Жаяу Мұсаның Польша соғысына қатысқаны жайындағы әңгімелерін тыңдағаны, оның домбырасы мен скрипкасын арқалап Шоқан жанында жүргені баян етіледі [9,168-189 бб.].

Жазушы Шоқан мен Жаяу Мұсаның сұхбат құрып отырған сәттерін былайша суреттейді: «Шоқан орнынан тұрды. «Бұл жерден жырақтау отырайық» деген ишарат білдірді. Жаяу Мұса соңынан ерді. Бұл екеуі сағанадан алыстау, жалпақ тастың үстіне келіп отырды...

Жаяу Мұса жаңа бір әуен, тосын сарын тартты. Домбыра митыңдап, жорғаның шайқалғанындай теңселе басып жөнелді. Домбырашы салалы да тарамыс ұзын саусақтарын ішекте, біресе сағада, біресе құлақта ойнатып отыр. Күнге күйіп, тотығып кеткен мойнын қоңыр қаздың мойнындай иіп-иіп қояды. Бас күй ырғағымен ілесіп, төңкеріле кеп, кері қайтады. Бірде жайлап, бірде төпеп құбылтады. Домбыра сазында шапқан аттың дүбірі, желген маяның бүлкілі, жаяудың жалғыз тыпылы бар...

Саз да ауысты, көрініс те өзгерді. Шоқанға бір ұнаса осы ұнар дегендей, ол аңыратып «Сырымбетке» салды... [9,184-186 бб.]. Шоқан дүниеден өткенде Тезек төренің ауылдасы Төребай Есқожаұлының Шоқанның жары Айсара Көшенқызының атынан шығарған жоқтауында:

«Жаяу Мұса жан досы,
Жалықпаған шабыстан.
Нағашысы Мұса да
Тәуірлерге жанасқан
Сұлтан болды талай жыл
Атағы асып алаштан
Анасы Зейнеп ақылды,
Сыйлап өткен төрелер [9,36 б.] – делінеді.

Бұл –Жаяу Мұса Шоқанмен жай ғана таныс емес, жан досы болғанын айғақтайды. Шоқанның Орынбай Бертағылұлының (1813-1891) өлең-толғауларын зерттеп, жоғары баға бергені белгілі. С.Бақбергеновтің жоғарыда аталған кітабының эпилогында Орынбайдың Шоқанмен сан мәрте жүздесіп, оған талай-талай қисса, дастандар айтып бергені, оларды Шоқан жалықпай ұзақ тыңдап, өзіне керегін қайта айтқызып жазып алатыны, Шоқан дүниеден өткенде жары Айсараның жоқтауын естіп өлеңмен көңіл айтқаны суреттеледі» [9,274-278 бб.].

Шоқанның інісі Сақып-Керей (Қозыке) Уәлиханов танымал халық композиторы, ақын. Ақан серімен достық қарым-қатынаста болған. Ақанның «Ләйлім шырақ», «Ақ тоты», «Жамал қыз», т.б. әндері Сақып-Керейдің қызы Бадығұл-Жамалға арналған. «Ақан қартайған шағында да Уәлихановтар үйімен байланысын үзбеген. Ел арасында мәдениетті, білімді азаматтары көп, өнерге бас иетін Шоқан ауылын, оның қарындастары Нұрилла, Шәрбану және Әпияны еске алып әйгілі әні «Үш тоты құсты» шығарған екен деген сөз бар. Бірақ Уәлихановтар ұрпақтарының нақты деректеріне қарағанда, бұл ән Қозыкенікі екені айтылады» [10,135 б.].

Сақып-Керейдің «Айкөке», Қозыкенің «Аманаты», «Көкшетаудың биігі», «Керқұнажын» атты т.б. әндері болған. Ол жайында 1985 жылы Шота Уәлиханов жазып, Шоқанның інісі Жақыптың немересі Шәйзат Уәлихановтың айтуымен жеткен ән жарық көрді (№ 11). «Халық осы кезге дейін Қозыкенің кейбір әндерін Ақан серінің әндері деп шатастырып жүр» [10, 134 б.], – деп ғалым С.Өтениязов айтқандай,оның «Айкөке» әні қазақ әндерінің жинағында «халық әні» аталса [11, 161 б.], Ақан сері жинағына «Әйкөк» деген атпен кірген [12,29 б.] Бір әннің біресе халық әні, біресе Сақып-Керейдің, біресе Ақан серінің әні болып жүруі кешегі адамды да, әнді де соттаған кеңес заманындағы қуғын-сүргіннің кесірі. Бадығұл-Жамал да қасірет-қайғы шеккен. Төре тұқымынан болғаны үшін екі жыл түрмеге қамалған.

Ақан сері Қорамсаұлы Шоқан Уәлиханов дүниеден өткенде Шыңғыс төренің жиені Кәшімоллаға:

Ассалаумағалейкум, мырза Көшім,
Құдай артық жаратқан бір баласын.
Құдайым атыңызға дәулет беріп,
Белгілі орта жүзге бір данасың.
Деймісің ей, шырағым, өлмеген бар,

Құдайдың күдіретіне көнбеген бар?
Талайға сапар жолда қаза жетіп,
Үй-ішін, ата-анасын көрмеген бар.

Шыңыстың үлкен ұлы Шоқан еді,
Император патша жұртында оқып еді.
Құдайдың күдіретіне дауа бар ма,

Оған да сапар жолда қаза келді, – деп, орта жүзге даңқы шыққан Меңдекенің Шәңкісінің Қызылжарда, бақ-дәулеті ешкімнен кем болмаған Шорманның Мұсасының Омбы қаласында қазаға ұшырағанын, қанаты қайрылмайтын қыран, тұяғы майрылмайтын тұлпар болмайтынын жеткізіп көңіл айтып, өлең соңын:

Беріпсіз, ей, Кәшеке ағаңызды,
Жыртыпты Тәңірі жетіп жағаңызды.
Тәңірім сол қазаның қайырын беріп,
Өсірсін мал мен бас бағыңызды, – деген тілекпен түйіндейді [12,99-100 бб.].

4. Қорытынды

Соңғы кезде Шоқанның замандастары Ақан сері, Жаяу Мұса, Біржан сал, Тәттімбет, тағы басқаларымен шығармашылық қарым-қатынасын арнайы зерттеу керектігі жиі айтылып жүр. Сәуірбек Бақбергенов Ш. Уәлихановтың туған халқын шексіз сүйі, оның болашағына көзқарасы және Ақмолла, Жаяу Мұса, Орынбай, Біржан салдармен аралас-құраластығы, жары Айсараға деген махаббаты баяндалатын бұл кітабын жазарда материалдар жинағаны анық. Ол жинаған материалдары балаларында, ақын ұлы Қайрат Бақбергеновтің қолында болуы мүмкін.

Сондықтан, музыка зерттеушілері Қайратпен хабарласса, қымбат қазына табылып қалар. Сондай-ақ жазушы, домбырашы «Біржан сал» филімінің сценарийін жазған Таласбек Әсемқұловтың «Тәттімбеттің Шығыс Түркістанға сапары» [13], сондай-ақ Молдабек Зікіршиннің «Тәттімбеттің көне суреті табылды» [14], Сейілбек Қышқашұлының «Кенесары қолын қаруландырған кім?» [15], Мұсатай Ғалымның «Бестөре кімдерге арналған?» [16], Таласбек Әсемқұловтың «Тәттімбеттің тарихы» [15], Майбас Төреханның «Тәттімбет» [7] мақалаларынан да, Самат Өтениязовтың «Шоқан өскен орта» атты кітабынан да [8] біраз мағлұмат алуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- Мүсірепов Ғ. Ұрпағыма айтар сөз (Алғы сөз) Мұқтарұлы С. Шоқан және өнер / Алматы, – 1985.
Марғұлан Ә.Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі туралы очерк. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы I-т. – 1968.
Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары / Алматы: «Өнер», – 1981.
Марғұлан Ә.Ш. Шоқан және Манас, «Адамзаттың «Манасы» / Алматы: «Рауан», –1995.
Ләмбеков С. Тәттімбет. Хикаят / Алматы: «Өнер», – 1993.
Тарақты А. Күй шежіре / Алматы: КРАМДС–Яссауи, – 1992.
Майбас Т. Тәттімбет. Хикаят // Егемен Қазақстан, – 2017.
Омбы Орталық Мемлекеттік архиві 3-қор, 3-тізім.
Бақберген С. Ақ боз атты ару / Алматы: «Жалын», – 1986.
Өтениязов С. Шоқан өскен орта / Алматы: Ғылым, – 1995.
Ауыл кеші көңілді / Алматы: Қайнар, – 1989.
Ақан сері. Өлеңдері, нақыл сөздері, әзіл-сықақ, қағытпалары, айтыстары / Астана: «Фолиант» баспасы, – 2008.
Әсемқұлов Т. Тәттімбеттің Шығыс Түркістанға сапары // Егемен Қазақстан, – 2015.
Зікіршин М. Тәттімбеттің көне суреті табылды // Қала мен дала, – 2015.
Қышқашұлы С. Кенесары қолын қаруландырған кім? // Қазақ әдебиеті. – 2003.
Ғалым М. «Бестөре» кімдерге арналған? // Қазақ әдебиеті. – 2007.
Әсемқұлов Т. // Қала мен дала, – 2015.

**ОСПАНУЛЫ, С., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М.,
ШОХАН И ПОЭТ-ПЕСЕННИКИ И КЮЙШИ**

В статье написано, что Чокан Валиханов начал собирать образцы казахского фольклора у поэтов, жырау и певцов во время учебы в кадетском корпусе в Омске и общаться с Таттимбет Казанганұлы, Жаяу Мусой, Биржан салом, Акмоллой и Орынбаем.

Ключевые слова: *Фольклор, Манас, кюй, домбыра, музыкант, кобыз, куйши, поэт, поэт-песенники*

**OSPANULY, S., MYRZAGALIEVA, K.M.,
SHOKHAN AND THE SINGER-POET AND MUSICIAN**

The article says that Chokan Valikhanov began collecting samples of Kazakh folklore from poets, zhyrau and singers while studying in the cadet corps in Omsk and communicating with Tattimbet Kazangapuly, Zhayau Musa, Birzhan sal, Akmolla and Orynbay.

Key words: *Folklore, Manas, Kui, dombra, kobyz, kuishi, kobyzshi.*